

Woord vooraf

Henri Bergson: *‘Le corps agrandi attend un supplément d’âme’*

We zijn nu met dit woord vooraf, zoals Blaise Pascal ooit schreef, aan boord gegaan. *Nous sommes embarqués*, wij zijn ingescheept! De volgende teksten zijn als het ware momentopnamen uit een innerlijke reis. Het heeft niet veel zin om deze reis op voorhand samen te vatten omdat juist de reis zelf, de denkweg of het denkproces, de organische ontwikkeling van gedachten en zelfs beelden onvervangbaar zijn. Het unieke van de tekst is juist deze verborgen samenhang, die als een muzikale compositie haar geheimen slechts langzaam en overigens ook nooit geheel prijsgeeft. Afbreuk doen aan deze betovering door het geven van een samenvatting zou enigszins misdadig zijn.

Maar toch heeft de lezer recht op enige duiding vooraf. Een eerste toelichting betreft het aanvoelen dat er in onze huidige tijd sprake is van wat de bekende Franse filosoof Bernard Lévy ooit de ‘uitroeiing van de stilte’ heeft genoemd. We worden momenteel meer dan ooit overstelpt door een constante toevloed, een *total flow* van beelden: een ware beeldenstorm, die ons tijd noch ruimte laat om het beeld tot ons te laten doordringen. De snelheid van het beeld laat zelfs geen ruimte meer toe voor het ogenblik: het ene beeld kondigt permanent het volgende beeld aan; het beeld zelf, de oogopslag, vervluchtigt en lost op als damp in de ether. Onze mediacultuur is niet alleen een cultuur van de *oog*verblindings, zij is ook een cultuur van de *oor*verdoving, de letterlijke ontluistering van het luisteren. De beeldoverlast gaat steeds gepaard met geluidsoverlast: een onophoudelijke toevloed van geluiden, lawaai, een continue overbelasting van het trommelvlies. Ook hier is de snelheid onontkoombaar. De snelheid als metalliek gedreun, waarin de stilte enkel nog hoorbaar is als

een beklijvend oorgesuis, een donkere, plantaardige vibratie, die zelfs in onbewaakte momenten nazindert.

Als tegenkracht is er meer dan ooit verlangen naar stilte aanwezig, een verlangen dat in een tijd, waarin slapeloosheid, zelfmoordcijfers en burn-outs onrustwekkend toenemen, steeds dringender en acuter wordt. Er zijn steeds meer stiltegebieden, stiltehoeves, stilteplekken. Steeds meer mensen doen aan yoga, meditatie, tai chi, qi gong, enzovoort. Steeds meer mensen zoeken naar herbronning, naar weerbaarheid, geestelijke veerkracht. Steeds meer boeken, films en interviews zijn gewijd aan wat ik de ‘cultuur van de stilte’ noem. Deze noodzaak aan stilte is altijd ook een zoektocht naar een diepere, existentiële en spirituele dimensie, een ervaring van het onuitsprekelijke die meer dan ooit de geijkte grenzen doorbreekt tussen kunst en mystiek, tussen de religies onderling, tussen religie en atheïsme, tussen westerse en oosterse filosofie.

De stilte en het onuitsprekelijke is gewijd aan een nadere reflectie van deze actuele kruisbestuivingen. Zij is als het ware een exploratie van een domein dat door een grootscheepse technologische en wetenschappelijke vooruitgang van de laatste eeuw op de achtergrond is geraakt. Elke dag, elk uur boeken techniek en wetenschap vooruitgang. Toch blijft de mens zelf een beetje verweesd achter en houdt de morele vooruitgang geen gelijke tred: er is eerder sprake van een moreel vacuüm. Reeds in 1932 waarschuwde Henri Bergson ervoor dat de technische vooruitgang een evenredig ‘supplement van de ziel’ vereiste, een mystiek die ons in staat stelt de techniek te dragen en in goede banden te leiden. Deze eis van Bergson heeft aan actualiteit nauwelijks ingeboet, wel integendeel. Het lijkt erop dat wij meer dan ooit aan een inhaalbeweging toe zijn.

Over deze inhaalbeweging gaat dit boek. Een belangrijke krachtlijn hierbij is de band die er bestaat tussen het sublieme in de kunst (deel 1) en de mystieke ervaring in Oost en West (deel 2). Zonder deze krachtlijn zou

dit boek als los zand aan elkaar hangen. Zowel in het sublieme als in de mystiek maakt de afgronddiepe nacht integraal deel uit van de ervaring. In de ervaring van het sublieme wordt de toeschouwer of luisteraar in eerste instantie overweldigd door het kunstwerk, in die mate zelfs dat hij of zij als het ware wordt verstikt, oog in oog staat met een huiveringwekkende afgrond, die angst en ontzag inboezemt. In tweede instantie, of zelfs tegelijkertijd, ontspant deze angst zich als een spier in een uiteindelijke esthetische ervaring, die een intens welbehagen met zich meebrengt. Ook mystici, zowel in West als Oost, beklemtonen dat de mystieke ervaring allereerst gepaard gaat met een afgronddiepe nacht, een diepe wanhoop of de ervaring van uitwegloosheid (in zen de beruchte ‘poortloze poort’). Ook hier, net als in het sublieme, staat men oog in oog met de grondeloosheid. Zoals ik zal beklemtonen is het grondeloze het resultaat van een extreme zelfontleding, waarbij elke houvast wegvalt. Bij beide, zowel het sublieme als de mystiek, lijkt bovendien de intensiteit van de afgrondervaring recht evenredig aan de uiteindelijke bevrijding of verlichting.

Deze band tussen het sublieme en de mystiek is een belangrijke pijler voor de verdere toekomst. Hierdoor verwerft de kunst de spirituele dimensie waarover Kandinsky droomde en die de afgelopen decennia wat in de vergetelheid is geraakt. Maar een nog opmerkelijker wissel naar de toekomst zijn wellicht de overeenkomsten die ik tijdens de voorbereiding ontdekte tussen westerse en oosterse mystiek. En dit is ongetwijfeld een tweede krachtlijn van dit boek, die een onverwachte eenheid teweeg heeft gebracht in het tweede deel over mystiek. In elk geval lijkt de vraag naar de stilte en het onuitsprekelijke te leiden naar de vraag: hoe kan ik schrijven en tegelijk spreken ‘voorbij de woorden’? Hoe kan ik iets zeggen dat onzegbaar is? Hoe niet te spreken – of hoe te zwijgen – over het onuitsprekelijke en dit toch op de een of andere manier communiceren? Dit lijkt in elk geval het leidmotief van mystieke tradities, zowel in het Westen als in het Oosten. Reeds in het hindoeïsme, met name in de

Upanishaden, wordt over het goddelijke (Brahman, Atman, enzovoort) gezegd, ‘*Neti, Neti*’, ‘noch dit, noch dat’. Ook in latere zengeschriften en bij belangrijke vertegenwoordigers van de negatieve theologie in het Westen, zoals Dionysius de Areopagiet en Meister Eckhart, stuit men op diezelfde *via negativa* of weg van de ontkenning: ‘noch dit, noch dat’.

Ongeacht het tijdperk of de cultuur lijkt deze kernvraag naar de stilte en het onuitsprekelijke steeds opnieuw op te duiken, bijna, om het met Nietzsche te zeggen, als een eeuwige terugkeer van het gelijke. Het gelijke is wel steeds ingebed in een couleur locale of een specifieke culturele en historische context. Maar in zekere zin is het daarom nog verbazingwekkender dat dezelfde kernvraag en ook een blijkbaar gelijkaardige mystieke ervaring, die hieraan ten grondslag ligt, steeds opnieuw ten tonele verschijnen. Ondanks de verschillen zijn er tal van onverwachte overeenkomsten zoals zal blijken in de vergelijking tussen Eckhart en zen, die een beetje als apotheose dit boek afsluit. Het is hierbij ook opvallend dat de 13de eeuw een vreemde coincidentie laat zien van gelijkaardige thema’s en ervaringen in West en Oost, maar dit terzijde.

Uit de exploratie van het sublieme in de hedendaagse beeldcultuur en kunst, uit de omstandige vergelijkingen tussen de mystiek in Oost en West, is bijna als vanzelfsprekend een derde krachtlijn voortgekomen voor dit boek, namelijk de thematiek van non-dualiteit. Het boek kan moeiteloos worden opgevat als een meditatie over non-dualiteit. Steeds worden de binaire tegenstellingen in vraag gesteld, zowel naar aanleiding van het sublieme als naar aanleiding van de oosterse en westerse mystieke teksten, die voor het voetlicht komen. In het eerste hoofdstuk over beeldcultuur wordt al meteen de toon gezet. Hier blijkt het onzichtbare van het beeld, datgene wat niet wordt getoond, even belangrijk, zo niet belangrijker dan het beeld. In de sacrale ruimte gaat het om, wat Rilke zo treffend omschreef, uiteindelijk om de duurzame transformatie van het zichtbare in het onzichtbare, de wederzijdse vervlechting van licht en

schaduw. In de muziek tenslotte blijkt overduidelijk dat er nooit sprake is van een strakke scheidslijn tussen de stilte en de muziek: de muziek wordt als het ware geboren uit de stilte, zij weerklinkt *vanuit* de stilte. In de mystiek tenslotte, niet enkel in de oosterse maar ook in de westerse, worden vrijwel alle gangbare tegenstellingen radicaal in vraag gesteld, zodanig zelfs dat uiteindelijk het onderscheid tussen illusie en verlichting, tussen niet-boeddha en boeddha, mens en God op de helling wordt gezet.

Een laatste opmerking geldt de opbouw van het boek. Tussen deel 1 (beeldcultuur en kunst) en deel 2 (mystiek in West en Oost) wordt in een tweetal intermezzo's ingegaan op tal van aspecten van de stilte en het onuitsprekelijke, zoals de band tussen stilte en terreur, de noodzaak aan een ecologie van de stilte, het verzwegen verleden, de barsten en de grenzen van de taal in poëzie, filosofie en het alledaagse leven. In deze intermezzo's worden in een vrije associatie vroegere thema's uitgediept, verwante thema's aangeraakt, toegevoegd en geëxploreerd. Deze notities, aforismen en beschouwingen geven adem aan het boek, belichamen tevens in de vormgeving zelf de stilte en het onuitsprekelijke. Vanuit dit oogpunt is er in alle hoofdstukken tussen de alinea's een dubbele witregel aangebracht.

Tot slot nog dit. Zoals bekend wordt het woord vooraf steeds *achteraf* geschreven. Maar het is en blijft een aartsmoeilijke beslissing om er als schrijver een punt achter te zetten. Het is een *afscheid* waar je niet op voorbereid bent. Het is steeds te vroeg om als schrijver afscheid te nemen. Het is een verschrikkelijke oefening in loslaten, want eigenlijk wil je eindeloos doorgaan. Maar vanuit het besef dat niets permanent is, alles constant in verandering is, vanuit het besef dat elk loslaten een zaak van zelfverlies is, vanuit het besef dat er tussen schrijver en lezer geen absolute scheiding is, geef je het boek uiteindelijk graag in handen van de lezer. Want elke lezer schrijft al lezend zijn eigen boek.